

A REFORMKORI NACIONALIZMUS XVIII. SZÁZADI GYÖKEREI

A reformkori nacionalizmus jellegét tekintve polgári elemekkel jelentkező nemesi nacionalizmus, minthogy a polgári nemzetté válás előkészítésében és végrehajtásában döntő súlya az *árutermlő középnemességnek* volt. E középnemesség tevékenységének, szemléletének vizsgálatát történetírásunk a XIX. század 20-as éveinél szokta kezdeni. Az azt megelőző évtizedeket vizsgálva külön foglalkozik a reformkorba torkolló kulturális, külön a gazdasági-társadalmi fejlődéssel. Kulturális vonatkozásban az *értelmiség* tevékenységének bemutatására szorítkozik — meglegedve Révai József közismert megállapításának idézésével: „A francia forradalomnak az európai népeket hívó szavára . . . a válasz a nyelvújítás és az új irodalom volt . . .” A *nemesség* magatartásának magyarázatát — meglehetősen vázlatosan — a napoleoni háborúk okozta konjunktúrára, majd deflációra vezeti vissza. Történetírásunkban akár a reformkorszaknak, akár a XIX. század 10-es éveinek a XVIII. század utolsó évtizedeivel csak külsődleges, mechanikus a kapcsolata, annál is inkább, mert az általában elfogadott 1790-es periódushatár mesterséges cezúrával ott tépi szét a fejlődés egymásba kapcsolódó láncszemeit, ahol ez a kapcsolódás a legszorosabb.

Megkíséreljük tehát az előzmények tisztázását, annak bemutatását, hogy *volt* a reformnemességnek is egy emberöltővel korábbi nemzedéke. Tételünk, amit bizonyítani szeretnénk, a következő: a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben felnőtt és tevékenykedni kezdett az árutermlő nemességnek egy olyan élcsapata, amely indítását speciális gazdasági tényezőktől kapta, s tevékenységében a gazdasági, kulturális és politikai reformtörekvéseket egyesítette. Ehhez képest nacionalizmusa e hármas érdeklődés jegyében fejeződött ki. E nemesi csoportnak megvolt a maga társadalmi súlya, amivel élt és amit a hozzá kapcsolódó értelmiségi réteg támogatására is fordított. 1795-ben a birodalom különböző országaiban, így Magyarországon is lefolytatják a jakobinus pert. A nemesi élcsapat ennek következtében szétszóródik és immár szervezeti forma (szabadkőműves és illuminátus páholyok) és konkrét politikai hatalom (helytartótanács, kamarai, bírósági, fő- és alispáni posztok) nélkül, egyéni hajlamait követve, tevékenykedik.

Annak a folyamatnak, mely ide vezetett, a kezdetét a XVIII. század 70-es éveiben jelölhetjük meg. Ebben az élesszemű kortársra, Kovachich Márton Györgyre is támaszkodhatunk, aki a Merkur von Ungarnban állapítja meg, hogy a magyar felvilágosodás a hétéves háborút követően alakul ki. A hadjáratban sok magyar vett részt — írja — s ezek a fejlettebb országok viszonyain okulva, fogékonyakká váltak a felvilágosodás tanításaira. Kovachich csak a külső, szellemi változást veszi észre, a lényeg természet-

tesen nem ez. A hétéves háború, majd Lengyelország felosztása teremtett új helyzetet a Habsburg-birodalomban, s új helyzet elé állította a magyarországi birtokos nemesség egy részét. Szilézia elvesztése döntő változást hozott a bécsi gazdaságpolitikában, s maga után vonta a porosz, majd Lengyelország felosztása után a lengyel piac elvesztését a magyar áru kivitel számára. Azonban sem a bécsi vámpolitika szigorodása, sem a piacok elvesztése nem hatott országszerte általános érvénnyel. A Dunántúlon, a gabona-termő, állattenyésztő Alföldön, a Felvidék nyugati, Ausztriával határos területén a külkereskedelmi lehetőségektől kevésbé elrekesztett magyar urak nagy többsége továbbra is lojális maradt Bécshez. De Gömörtől a Szepeességen, Zemplénen keresztül le Szabolcsig, Szatmárig más a helyzet. Ezt a nagy észak-északkeleti félkört, mintegy tíz megyényi területet keresztbe szabja át a hegyaljai dombvidék európaihírű szőlőivel. Tudjuk, hogy évszázadok óta ez a vidék volt az ország vilársarka. Parasztok az urak ellen, parasztok az urak a kincstár ellen fogtak fegyvert, ha a szőlőtermés, a bor értékesítését veszély fenyegette. Az antifeudális, a függetlenségi harcok hátterében nemegyszer a borkereskedelem volt a leglényegesebb mozgatóerő. Nem leplező tehát, ha a XVIII. századi nemesi reformtörekvések, a nemesi-nemzeti mozgalom földrajzi központját is itt találjuk meg.

Az említett megyék birtokosai nemzedékek óta törekedtek hegyaljai szőlők szerzésére, melyekből nemegyszer nagyobb jövedelmet húztak, mint szétszórt birtokaik egyéb terméséből. A poroszországi és lengyel területre irányuló borkivitel olyan állandó pénzforrást jelentett számukra, hogy magas életszintet biztosíthattak maguknak, s ami ezzel együtt jár, kulturális téren is igényesebbek voltak az ország más területein honos nemes családoknál. Többségük protestáns — ez is magával hozza az élénkebb kulturális és gazdasági érdeklődést, hiszen a Carolina resolutio a politika porondjáról kizárította őket. Kapcsolatuk a helybeli értelmiséggel szintén sajátos; a külföldi főiskolákra, egyetemekre kényszerült protestáns papok, medikusok jó beszélgető partnerek, még ha helyük az asztal végén is van. A felvilágosodás polgári ideológiája ezen a fent vázolt területen tud először, szélesebb körben, gyökeret verni. Itt, Eperjesen alakul meg az ország első szabadkőműves-páholya, mint a varsói páholy filiáléja, majd hamarosan megnyílik, több más mellett a miskolci, a kassai páholy, s ezek válnak a felvidéki és tiszántúli megyék fontos ideológiai központjaivá. Itt vitatkoznak együtt a leghaladóbb birtokos családok (a Máriássy, Szirmay, Szulyovszky, Török, Radvánszky, Vay stb.) tagjai, itt kezdi el „munkáját” Kazinczy Ferenc, Berzeviczy Gergely is. A páholytagok a felső-bíróságok ülészekai és farsang idején Pest-Budára mennek, természetesen ott is résztvesznek a páholy munkában, s együtt dolgoznak Podmaniczky Józseffel, az Oreczyakkal, Rádayakkal. Így már a 70-es évek végén, a 80-as évek elején szoros testvér, más szóval politikai-ideológiai szövetség fűzi össze az említett családok tagjait. Túlnyomó többségük protestáns (csak az elvárhatként hozzájuk csatlakozó dunántúli Széchényi Ferenc és az ifjú Festetic György katolikusok). Elsősorban a tolerancia-rendelet, de általában a reformprogram igénylése folytán jozefinisták. Biznak abban, hogy a reformok gazdasági területekre is kiterjednek, hogy fellendül a magyar manufaktúra-ipar, hogy a várható új vámrendeletek enyhíteni fogják saját, különösen bortermésüket érintő kiviteli nehézségeiket. Magas hivatalokban vállalják a józsefi program szolgálatát. A programot, a reformprogram igénylése fogalmát, mint egy új vallást komolyan veszik, s emberi kapcsolataik is sokkal tágabbak már, mint apáiké volt. Már nem csak saját házuk táján, hanem hivatalaikban is közvetlen munkatársi viszonyt tartanak fenn tehetséges értelmiségiekkel. S nem lebecsülhető mecénási s egyéni tevékenységük jelentősége a kor irodalmának fellendülésében.

Itt kell azonban leszögeznünk, hogy az újabb marxista igényű munkák a nemesség és értelmiség viszonyát nem tisztázzák megnyugtatóan. Ha valaki ebben az időszakban vagy később, a XIX. század elején közírói vagy szépirói tevékenységet fejt ki, azt egyszerűen az értelmiségi kategóriába sorolják. Eltekintenek annak vizsgálatától vagy éppen megállapításától, hogy ez az „értelmiségi” nemegyszer nemesi birtokainak jövedelméből él, sőt ez adja irodalmi vállalkozásainak gazdasági megalapozását is. A 80-as, 90-es évek haladó politikai mozgásait annak tulajdonítják, hogy értelmiségiek irányítanak a birtokos nemesség tevékenységének. Az értelmiségieknél viszont művelődési tényezőkkel magyaráznak meg mindent, mintha Montesquieu, Rousseau, Voltaire forgatása tette volna őket előbb jozefinistákká, majd a Moniteur hírei alakították volna őket republikánusokká. Ha ezt elfogadjuk, akkor azt is vallhatjuk, hogy a XVIII. század végén és a fejlődésben bármikor az értelmiség valamilyen immanens erő, mely osztályon kívül és felül fejez ki haladó vagy éppenséggel radikális követeléseket. Ha viszont tudjuk, hogy az értelmiség egy osztályhoz kapcsolódik, s annak törekvéseit fogalmazza meg, eddigi ismereteink alapján úgy látjuk: a XVIII. század végén az értelmiség az áruteremelő

nemesség, s az ahhoz közel álló, néhány, anyagi érdekeiben súlyosan érintett nagybirtokos család politikai törekveit fejezi ki — a maga helyén, a maga eszközeivel. S teszi ezt annál inkább, mert éppen a nevezett családok tagjaival szinte együtt él. Titkáruk, házitanáruk, hivatali beosztottjuk, de legalábbis a szabalkörműves-páholyban, később az olvasóköri, klubban vitatkozó társuk. Gondoljunk, hogy csak a legnevesebbeket említsük, Hajnóczy József, Bacsányira, Szentmarjayra.

Az általunk oly fontosnak ítélt nemesi csoporthoz visszatérve: megállapítható, hogy 1787—88-ban teljes válság bontakozik ki soraikban. A nemesi társadalom *egésze* a nemesi adózás felvetése miatt fordul szembe a józsefi rendszerrel. Ezek viszont megnyilatkozásaik alapján, a vámhelyzet kedvezőtlen alakulása, az ún. gyarmati helyzet fenntartása miatt teszik ezt, kevesebb lármával, több politikai erudícióval. Az okok családonként, személyenként motiválhatók. Tény azonban, hogy az említett jozefinista szabalkörművesek, Podmaniczky József, az Orczy-fivérek, Sztáray gróf, a Vay-család tagjai és a többiek jozefinista reformerekből a nemesi-nemzeti ellenállás vezetőivé válnak. Nincs ellentmondás abban, hogy a „kozmpolita” szabalkörműves egy új nacionalizmus hordozójává válik. A Draskovich-obszervancia sajátos magyar szabalkörműves szervezetet teremtett, az ország páholyait tudatosan függetlenítette a bécsi befolyástól. A páholyok könnyűszerrel lehettek és lettek is az ellenállás elvi megbeszéléseinek színtereivé, ahonnan utasításokat kaptak a megyékben hangadó olyan nemesek, akik nem voltak a szervezet tagjai.

Röviden vázolván a fejleményeket: az említett volt jozefinisták közül kerülnek ki azok az urak, akik a porosz udvarral felveszik a kapcsolatot, s a Habsburg-ház detronizálásáról tárgyalnak. Megbizottjuk — jellemző módon — mint a magyar „Borkereskedelmi Társaság” megbizottja keresi fel a weimari herceget, hogy azt a magyar korona elfogadására bírja. Minthogy többen közülük Göttingában jártak egyetemre, s beutazták Angliát, ők vetik fel egyrészt a magyar és angol alkotmány közötti rokonságot, másrészt azt a lehetőséget, hogy a magyar trónra a hannoveri házból lehetne uralkodót hívni. Az 1790-es országgyűlésen magyar díszruhában, magyar nemzeti követeléseket hangoztatva ragadják magukhoz a vezetést. Az udvar és a rendek között a hitlevél ügyében folyó küzdelemben a mérsékelt dunáninenni, az udvarhoz hajló dunántúli kerülettel szemben a legradikálisabb javaslatot megint ők, a tiszántúliak hozzák. Mindennek többek között az a következménye, hogy mesterük, az Európa-szerte nagytekintélyű Schlözer is ellenük fordul. Nagyhatású lapja, a Staatsanzeigen, mely eddig jóindulatú figyelemmel foglalkozott a magyarországi fejleményekkel, a maga erőteljesen kifejlődött német nacionalizmusa szemszögéből szemléli a magyar nacionalizmus első lépéseit. Az ostor realsorban a nemességen csattan. Az európai közvélemény, amely nagyon gyorsan reagál az eseményekre, egyenlőségi jelet tesz az elmaradott megyei és a haladó polgári tendenciákat is képviselő nemesi reformerek között.

A nyílt politikai cselekvés ideje egyébként a porosz—osztrák reichenbachi egyezmény következtében hamarosan lezárult. A nemesi reformcsoport ekkor gazdasági és kulturális téren lép akcióba. Tevékenyen vesz részt a magyar nyelvért folytatott országgyűlési vitákon. Egyetértve a német nyelvrendeletre hevesen reagáló megyei nemességgel, sikra száll a hivatalos magyar nyelvhasználat érdekében. A pest-budai protestáns zsinaton is fellép a magyar nyelvi oktatás érdekében, s éveken keresztül támogatja a Helytartótanácsban és a megyékben a magyar Nemzeti Színház küzdelmeit. Vezető szerepet játszik az országgyűlés által kiküldött bizottságokban. E bizottságok 96 kötetnyi operátum-anyaga a mai napig nincs feldolgozva, de tudjuk, hogy a reformkori országgyűlések — nem ok nélkül — ezekre nyúltak vissza. Különösen a kereskedelmi bizottság munkálataiban igen sok a polgári-nemzeti fejlődés irányába mutató pozitív vonás.

A nemesi reformcsoport 1794-ig, a jakobinus pör kirohantásáig megtorpanások nélkül haladt előre. A pör ezt az élesapátot közelről fenyegette. Mindannyian szabalkörművesek, illuminátusok; a páholyok az ő irányításuk alatt működtek, az olvasóköriklubokban, klubokban ők a hangadók, ugyanakkor — s ez nagyon lényeges — a vezető hivatali pozíciókat ők töltötték be. Többen közülük tagjai is voltak a reformátorok társaságának. Tény, hogy a pörben sokszor emlegetett nagykárolyi főispáni beiktatás, melyen a reformátorok kátéját bebizonyítottan többen kézhez kapták, éppen ezeknek volt a találkozója. S hogy a politikai és kulturális célkitűzések milyen szorosan fonódtak össze, arra az a jellemző, hogy itt Nagykarolyban tettek, mintegy ötvenen a fent említett családok tagjai közül fejenként 1000 forintos alapítványt a Nemzeti Színház javára. Az udvar, akárcsak 1791-ben, most sem érezte elég erősnek magát a nyílt leszámoláshoz. Egy-két esetben példát statuált, egyébként beérte azzal, hogy a legexponáltabbakat hivatali tisztségeikből elmozdítsa. Viszont a hozzájuk kapcsolódó, társadalmilag súlytalan, s náluk feltétlenül radikálisabb értelmiségieket annál kevésbé kíméli. Az Orczyakat

azzal félemlítik meg, hogy Bacsányit elfogják, titkárukat, Szentmarjayt a vesztőhelyre hurcolják. Hajnóczy József veszte Széchényi Ferencnek és Forgách Miklósnak intő példa. A pörben elítélt Tántsits Ignác a Sztárayaknál nevelősködött, Kazinczyt, Szulyovszkyt származásuk ellenére is elfogják és ezzel a Török-, Szirmay-, Berzeviczy-, Máriássy-családokat bénítják meg. Podmaniczky József helytartótanácsi munkatársait veszti el — ügyosztályának titkára, Fodor József öngyilkos lesz, többeket elmozdítanak. Ezek után, 1795-ben valóban bekövetkezik a megtorpanás. A páholyok felbomlanak, a hivatali szobákat más, udvarhű elemek töltik meg. Néhányan a börtönben, a többség birtokaira visszahúzódva éli meg a századfordulót. A következő időszakban főként kulturális téren harcolnak a polgári-nemzeti átalakulásért (nyelvújítás, az irodalom támogatása — Kazinczy, Dessewffy és Széchényi Ferenc), akadnak azonban olyanok is, akik a gazdasági, agrár- és kereskedelmi állapotok megjavítását tekintik a fő tennivalónak (Festetich György, Berzeviczy Gergely). Tehát a XIX. század első két évtizedére ennek a korai reformnemességnek a nacionalizmusa elveszti gazdasági, kulturális, politikai hármas egységét, a kulturális törekvések törnek élre. Ennek magyarázatát az előzőekben még csak gyámolított, ekkor már sokkal önállóbb értelmiségi réteg hatásában véljük megtalálni. Csak 1820 után találkoznak ismét a nemesi és értelmiségi, kulturális és társadalmi törekvések. Ekkorra kiteljesedik a reformkori nacionalizmus, a maga pozitív és negatív vonásaival, s lendülete végül valóban elvezet a polgári nemzet kialakulásához.